

FARKAS ZOLTÁN

A TÁRSADALMI KAPCSOLAT FOGALMA ÉS TÍPUSAI

Szerzői kézirat, megjelent: *Társadalomkutatás* 32. évf., 2014, 1: 10-23.

Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1556/Tarskut.32.2014.1.2>

A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkhoz kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozzuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát. A társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését. Az adott kapcsolatokat kialakító szabályrendszer formája, illetve az adott kapcsolatokat alkotó kötelezettségek, valamint e kötelezettségekhez kapcsolódó ellenőrzés szabályozottsága szempontjából a társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között. A laza társadalmi kapcsolatokon belül a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából megkülönböztetjük egymástól a partneri kapcsolatokat és a hűségi kapcsolatokat.

KULCSSZAVAK: társadalmi kapcsolat, szoros társadalmi kapcsolat, laza társadalmi kapcsolat, partneri társadalmi kapcsolat, hűségi társadalmi kapcsolat

A TÁRSADALMI KAPCSOLAT FOGALMA

A társadalmi kapcsolat fogalmára és típusaira vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkozunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

A társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezéseivel egy másik tanulmányban foglalkoztunk, amelyhez itt azt fűzzük hozzá, hogy a szociológiai irodalomban jellemzően ugyanazon fogalmat jelölő kifejezésnek tekintik a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat kifejezést. (Farkas 2012c) A társadalmi viszony fogalmával egy korábban megjelent tanulmányban foglalkoztunk. Meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. (Farkas 2012a) Ebben az értelemben a társadalmi viszonyok nem mások mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok. (Farkas 2012b) A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit és létrehozását elemezve rávilágítottunk arra, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők. (Farkas 2013a) Megkülönböztettük a társadalmi viszonyok fő típusait, és elemeztük e viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokkal; a társadalmi viszonyok típusaiként főleg az egybeesési, az ellentétes, az azonossági és az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokat

különböztettük meg egymástól. (Farkas 2013b; Farkas 2013c) Ebben a tanulmányban a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozzuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát; azonban e fogalmat nagyon hasonlóan határozzuk meg ahhoz, ahogyan a társadalmi kapcsolat fogalmát a szociológiai irodalomban egyes szerzők értelmezik.

Az emberek közötti kapcsolat vagy az emberi kapcsolat fogalmát röviden meghatározhatjuk úgy, hogy az *emberi kapcsolat* kölcsönös elkötelezettség adott egyének között az egymás számára pozitív hatásra, egymás segítésére, támogatására. Az emberi kapcsolatokon belül is tehetnénk bizonyos különbségeket, nagyrészt ahhoz hasonlóan, ahogyan máshol (Farkas 2012a) az emberi viszonyok típusait megkülönböztettük egymástól. A minket érdeklő társadalmi kapcsolatoktól eltérő természetű kapcsolatok közül azonban csak a közösségi kapcsolatokra utalunk. A *közösségi kapcsolat* kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy közvetlenül elősegítik egymás lelki szükségleteinek a kielégítését. A közösségi kapcsolatok a fentebb hivatkozott tanulmányban tárgyalt tiszta közösségi viszonyok tudati és normatív megfelelői; akik között belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs révén létrehozott tiszta közösségi viszonyok vannak, azon egyéneket közösségi kapcsolatok fűzik össze egymással.

Mi tehát eltekintünk az emberi kapcsolatok más típusainak az érdemi tárgyalásától, és a továbbiakban csak a társadalmi kapcsolatokkal foglalkozunk. *A társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését.*

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerűek, a társadalmi kapcsolatok viszont tudati és normatív természetűek; a társadalmi kapcsolat tartalmát a szóban forgó – kifejezetten megfogalmazott vagy hallgatólagos – megegyezés által kialakított elkötelezettség képezi. Majd később látjuk, hogy egyes társadalmi kapcsolatok bizonyos társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; azonban léteznek olyan társadalmi kapcsolatok, amelyek társadalmi viszonyok formájában elvileg nem léteznek, valamint léteznek olyan társadalmi viszonyok (és a társadalmi viszonyok többnyire ilyenek), amelyek társadalmi kapcsolatok formájában nem léteznek.

A társadalmi kapcsolat motivációs vonatkozása a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének hajlandósága arra, hogy kölcsönösen segítsék egymást érdekeik érvényesítésében. Bár a társadalmi kapcsolat önmagában tudati és normatív természetű, a társadalmi kapcsolatnak van egy tényszerű képesség vonatkozása is, amellyel máshol foglalkoztunk. Eszerint a társadalmi kapcsolat mint társadalmi képesség egyrészt jogosultság arra, hogy egy adott egyén mint szubjektum bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósításában igényelje és elnyerje a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül egy másik egyén vagy más egyének társadalmi képességeit, illetve támogatását. Ezzel összefüggésben a társadalmi kapcsolat másrészt társadalmi képességet alkothat a szubjektum számára a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest egy külső egyén (vagy csoport) mint objektum vonatkozásában is. (Farkas 2011: 148-151, 173-175)

A társadalmi kapcsolat olyan társadalmi kölcsönhatást határoz meg vagy valószínűsít a felek között, amelyben egymás érdekeinek a megvalósulását szándékosan segítik; az egyik fél szándékosan hat pozitívan a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, és viszont. Majd később látjuk, hogy bizonyos társadalmi kapcsolatok elvileg rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a felek között; más társadalmi kapcsolatok viszont csak alkalmyszerűen és bizonyos

valószínűséggel határoznak meg szándékosan pozitív társadalmi hatásokat a felek között, amelyekre csak az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel.

Viszonylag rövidebb időszakot nézve, az egyik félnek nem feltétlenül olyan mértékben van szüksége arra, hogy számára a másik fél segítséget nyújtson érdeke érvényesítéséhez, mint fordítva; és az egyik fél nem feltétlenül képes olyan mértékű segítség nyújtására, amilyen mértékben a másik fél képes segíteni az előbbi felet. Tehát a társadalmi kapcsolatok által meghatározott pozitív társadalmi kölcsönhatások viszonylag rövidebb időszakot nézve lehetnek nagymértékben egyenlőtlenek is az egyik és a másik fél szempontjából; de kölcsönös elvárás a felek részéről, hogy az egyik és a másik fél által kapott és nyújtott, az adott kapcsolatból eredő pozitív társadalmi hatások hosszú távon lehetőség szerint kiegyenlítsék egymást.

A társadalmi kapcsolatot alkotó elkötelezettségnek megfelelő segítség nyújtására intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok vonatkoznak az egyének adott körében. Ezért ha csupán két egyén közötti társadalmi kapcsolatról beszélünk, a társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének létezését az adott intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok érvényességi körében, akik az adott szabályok érvényességét bizonyos mértékben biztosítják akkor is, ha az adott két egyén közül valamelyik fél megkérdőjelezné e szabályok érvényességét. Erre a kérdésre később, a társadalmi kapcsolatok egyes típusait tárgyalva még visszatérünk.

A SZOROS ÉS A LAZA TÁRSADALMI KAPCSOLAT

A társadalmi kapcsolatokat két szempontból tipizáljuk; a társadalmi kapcsolatok típusait az 1. táblázatban szemléltetjük. Az egyik szempontból különbséget teszünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, a másik szempontból – a laza társadalmi kapcsolatokon belül – különbséget teszünk a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között.

Bár a társadalmi kapcsolatok a valóságban különböző mértékben állhatnak csupán személyes elvárásokból és elkötelezettségekből vagy normatív elvárásokból és elkötelezettségekből, mi elméletileg csak akkor beszélünk társadalmi kapcsolatról, ha a két fél közötti elvárások és elkötelezettségek egy átfogóbb szabályrendszer által meghatározottak. A szoros és a laza kapcsolatok megkülönböztetésének szempontja az adott kapcsolatokat kialakító szabályrendszer formája, illetve az adott kapcsolatokat alkotó kötelezettségek, és e kötelezettségekhez kapcsolódó ellenőrzés szabályozottsága.

A szoros társadalmi kapcsolat belső fedezetű intézmény formájában megfogalmazott megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között egyesített, illetve azonos érdekük együttes érvényesítésére.

Máshol foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén az egyének azonossági társadalmi viszonyokat hoznak létre egymás között. (Farkas 2013c)¹ A belső fedezetű intézmények kialakítása során kölcsönös elvárásokat fogalmaznak meg és kölcsönösen elkötelezik magukat abban a tekintetben, hogy együttesen, egymás között összehangolva és egymást segítve valósítják meg egyesített, illetve azonos érdeküket. Tehát a szoros társadalmi kapcsolat az azonossági társadalmi viszony tudati és normatív megfelelője; akik között belső fedezetű intézmények révén létrehozott azonossági társadalmi viszonyok vannak, azon egyéneket szoros társadalmi kapcsolatok fűzik össze egymással. A szóban forgó kapcsolatban intézményesen meghatározott, hogy az egyének milyen körülmények között és milyen módon segítik egymást érdekeik érvényesítésében. A szoros társadalmi kapcsolatokra vonatkozó felfogásunk megfelel az intézményes szociológia elmélete előfeltételez-

seinek, ezért a szoros társadalmi kapcsolatokat az elmélet elvont szintjén is figyelembe vehetjük.

Ha csupán két egyén közötti szoros társadalmi kapcsolatról beszélünk, a szoros társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének vagy legalább további egy egyén létezését az adott intézményes szabályok érvényességi körében ahhoz, hogy maradjon legalább két, de inkább több egyén, akik az adott intézményes szabályok érvényességét biztosítják akkor is, ha a kapcsolatban lévő két egyén közül valamelyik fél adott esetben megkérdőjelezné bizonyos szabályok érvényességét. A szóban forgó követelmény abból következik, hogy szoros társadalmi kapcsolatot belső fedezetű intézmény hoz létre, és máshol volt szó arról, hogy legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. (Farkas 2010: 25-26)

Létrehozó szabályrendszer szempontjából	Normatív egyenlőség szempontjából	
	Mellérendeltségi kapcsolat	Fölé- és alárendeltségi kapcsolat
Szoros társadalmi kapcsolat	<i>Szoros társadalmi kapcsolat</i>	–
Laza társadalmi kapcsolat	<i>Partneri társadalmi kapcsolat</i>	<i>Hűségi társadalmi kapcsolat</i>

1. táblázat: A társadalmi kapcsolatok típusai

A szoros társadalmi kapcsolat a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából eleve mellérendeltségi társadalmi kapcsolat, amelyben a felek jogosultságai és kötelezettségei egymás között kiegyenlítettek, mivel a feleknek intézményt kell kialakítaniuk az együttműködés szabályozására, és az adott intézmény kialakításában az adott egyének egyenlő mértékben vesznek részt; így elvileg egyik egyén sem járul hozzá olyan szabályok kialakításához, amelyek őt az adott intézmény révén kialakult társadalmi kapcsolatban alárendelt helyzetbe juttatnák.

A társadalmi egyesülésekkel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk, itt csak azt jegyezzük meg, hogy az azonossági társadalmi viszonyokkal és szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi egyesülést alkot; tehát szoros társadalmi kapcsolatokat az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk.

A laza társadalmi kapcsolat intézményes társadalmi erkölcs formájában megfogalmazott megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között, amely nagyrészt meghatározatlan azonossági társadalmi kvázi-viszonyt hoz létre az egyének között.

Máshol adott meghatározásunk szerint intézményes erkölcsnek nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonló, olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony. Hangsúlyoztuk, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyén (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek. (Farkas 2010: 28-29) Ennek megfelelően, a belső fedezetű társadalmi intézményhez valójában nagyrészt hasonló szabályrendszerként határoztuk meg az intézményes társadalmi erkölcsöt, amelyet azonban csak az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe. (I. m.: 88-89)

Az intézményes társadalmi erkölcs, illetve a laza társadalmi kapcsolatok társadalmi kvázi-viszonyokat hoznak létre az egyének között, amelyek nagyrészt látenszen léteznek, és csak időnként aktualizálódnak. A csupán laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének között elvileg nincsenek társadalmi viszonyok, és az ilyen kapcsolatokat az intézményes szociológia elméletének az engedményes (és az eklektikus) szintjén vehetjük figyelembe. A laza társadalmi kapcsolatokat engedményes szinten tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének; azonban e kvázi-viszonyokból csak bizonyos valószínűséggel következtethetünk az adott egyének közötti szándékosan pozitív társadalmi hatásokra és -kölsönhatásokra.

Ha csupán két egyén közötti laza társadalmi kapcsolatról beszélünk, a laza társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének vagy legalább további egy egyén létezését az adott intézményes erkölcs érvényességi körében ahhoz, hogy maradjon legalább két, de inkább több egyén, akik az adott erkölcsi szabályok érvényességét biztosítják akkor is, ha a kapcsolatban lévő két egyén közül valamelyik fél adott esetben megkérdőjelezné bizonyos szabályok érvényességét. A szóban forgó követelmény abból következik, hogy az intézményes erkölcsöt engedményes szinten belső fedezetű kvázi-intézménynek tekintjük, és fentebb már utaltunk arra, hogy legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén további egyénektől elkülönülten csupán személyes bizalmon alapulva alakíthat ki megegyezést és csupán személyes bizalmon alapulva számíthat egymásra abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését, amelyre csupán az elmélet eklektikus szintjén lehetnének tekintettel.

A társadalmi hálózatokkal ebben a tanulmányban nem foglalkozunk, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a laza társadalmi kapcsolatokkal és társadalmi kvázi-viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi hálózatot alkot; tehát laza társadalmi kapcsolatokat az úgynevezett társadalmi hálózatokban találunk.

Már említettük, hogy a társadalmi kapcsolat olyan kölcsönhatást határoz meg a felek között, amelyben egymás érdekeinek a megvalósulását szándékosan segítik; az egyik fél szándékosan hat pozitívan a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, és viszont. Ehhez itt hozzátesszük: *A szoros társadalmi kapcsolat esetében a szándékosan pozitív társadalmi hatás és -kölsönhatás mint társadalmi együttműködés intézményesen szabályozott és rendszeres; a laza társadalmi kapcsolat esetében a szándékosan pozitív társadalmi hatás és -kölsönhatás erkölcsi szabályokban csak általánosságban szabályozott, konkrétan szabályozatlan és alkalomszerű.*

Részben arra való tekintettel, hogy viszonylag rövidebb távon a laza társadalmi kapcsolat lehetővé tegye azt is, hogy az egyik fél egyoldalúan nyújt jelentős segítséget a másik félnek, a valóságban a laza társadalmi kapcsolatot a felek egymás között nagyrészt érdekektől mentes kapcsolatként értelmezik, de alapvetően érdekeik érvényesítéséhez nyújtott segítséget várnak el egymástól.

A társadalmi kapcsolat fent említett jellemzőjére Bourdieu egy helyen az ajándékozás vonatkozásában mutat rá. Azonban itt nem általában az ajándékozásról, hanem a fogalmaink szerinti társadalmi kapcsolatokkal összefüggő ajándékozásról van szó. Eszerint hallgatólagos megállapodás létezik a felek között arról, hogy az ajándékot nem viszonzzuk azonnal, mert az azonnali viszonzás az ajándék visszautasításaként lenne értelmezhető. Az ajándék adása és kapása között eltelt időnek az a szerepe, hogy az ajándékozás és a viszonzás közötti összefüggést elfedje; és úgy tűnjön, hogy az ajándék egyik és másik fél részéről történő adása szimmetrikus, de egymástól független cselekvések. A felek az ajándékozást úgy élik meg vagy úgy tüntetik fel, mint érdek nélküli cselekvést, amely nem számít viszonzásra. Úgy tűnik, mintha az ajándékozó az

által nyújtott ajándékot viszonzás nélküli adományként, és az ajándék viszonzója az általa nyújtott ajándékot a kapott ajándéktól független ajándékként élné meg. Ennek ellenére valójában szabály írja elő a viszonzást, bár fennáll a viszonzás elmaradásának az esélye is. Tehát az ajándékozók anélkül, hogy tudnának róla vagy összebeszélne, az ajándékozás (a társadalmi természetű ajándékozás – F. Z.) valódi természetének a leplezésén, elfojtásán fáradoznak. (Bourdieu 2002: 149-150)

A társadalmi cserével ebben a tanulmányban nem foglalkozunk, itt csak röviden utalunk a társadalmi kapcsolatok által meghatározott kölcsönhatások természetére a csere szempontjából. A szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyes egyének közötti kölcsönhatások elvileg nem csereszerű kölcsönhatások. A szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött és társadalmi egyesülést alkotó egyének rendszeres társadalmi együttműködése elvileg egészében szolgálja valamennyi egyén érdekének az érvényesítését. Hosszú távú átfogó cserének nem a szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyes egyének közötti kölcsönhatásokat, hanem bizonyos értelemben a társadalmi egyesülés és az egyesülés egy adott tagja közötti társadalmi kölcsönhatásokat tekinthetjük. A laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének közötti társadalmi kölcsönhatások viszont elvileg csereszerű kölcsönhatások, ahol az egyik fél részéről a pozitív hatás és a másik fél részéről a viszonzás általában nem közvetlenül, hanem időben elhúzódva, hosszabb távon valósul meg.

A PARTNERI ÉS A HŰSÉGI TÁRSADALMI KAPCSOLAT

Mint említettük, a szoros társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából eleve mellérendeltségi kapcsolatok, amelyekben a felek jogosultságai és kötelezettségei egymás között kiegyenlítettek. Viszont az intézményes erkölcs által kialakított laza társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából lehetnek partneri kapcsolatok vagy hűségi kapcsolatok.

A partneri társadalmi kapcsolat olyan laza mellérendeltségi kapcsolat, amelyben a felek normatív egyenrangúak, és amelyet együttesen kialakított erkölcsi szabályok hoznak létre. A hűségi társadalmi kapcsolat olyan laza fölé- és alárendeltségi kapcsolat a hűdíjazó és a hűdíjazott között, amelyet döntően a hűdíjazó által kialakított, de a másik fél által egyetértően elfogadott erkölcsi szabályok hoznak létre.

A partneri társadalmi kapcsolat kifejezést használhatnánk a mellérendeltségi kapcsolat értelmében is, e kapcsolatokba beleértve a szoros társadalmi kapcsolatokot is, azonban csak a laza társadalmi kapcsolatokon belüli mellérendeltségi kapcsolatokat nevezük partneri társadalmi kapcsolatoknak.

Partneri társadalmi kapcsolatok viszonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulhatnak ki, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Máshol (Farkas 2013b) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy egybeesési társadalmi viszonyok között a felek saját érdekeiket követve nagyrészt szándékukon kívül is megvalósítják egymás érdekeit. Ha ez idővel tudatosul bennük, számon tarthatják az eredetileg spontán pozitív társadalmi hatásokat és -kölcsönhatásokat, és idővel mindkét fél részéről kialakulhatnak a szándékosan pozitív társadalmi hatásokra irányuló elvárások és elkötelezettségek. Az erőviszonyok szempontjából nézve, partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek, következésképpen – legalábbis hosszú távon – közel hasonló mértékben képesek

segíteni egymás érdekeinek az érvényesülését. Például ha egy társadalmi testületben (egy bizottságban) a testületi döntés kialakítása során az egyének egy része azt tapasztalja, hogy véleményük gyakran egybeesik mások véleményével, idővel kialakulhat közöttük olyan megegyezés, hogy előzetesen egyeztetik a testületi döntés során képviselendő álláspontjukat, és kölcsönösen segítik egymást álláspontjuk érvényesítésében.

A két fél közötti megegyezés és társadalmi kapcsolat egyik fél részéről történő kezdeményezése gyakran nem kifejezetten megfogalmazva, hanem hallgatólagosan valósul meg olyan formában, hogy az egyik fél egyoldalúan elősegíti a másik fél érdekének az érvényesülését azzal a hallgatólagos elvárással, hogy e segítség elfogadásával a másik fél kötelezettséget vállal magára a kapott segítség alkalomadtán történő, későbbi viszonzására. Amennyiben a másik fél viszonzozza a kapott segítséget, és az előbbi fél is a segítség viszonzásaként értelmezi a másik fél adott cselekvését, a két fél között kezd kialakulni a társadalmi kapcsolat. Ahhoz azonban, hogy a társadalmi kapcsolat valóban kialakuljon és tartósan fennmaradjon, elengedhetetlen a két fél között a szándékosan pozitív társadalmi kölcsönhatások időnkénti ismétlődése. (Bourdieu 1999: 167-172; Coleman 1990: 306-321; ford. 1994: 105-125; Flap 1990: 231-232)

A jelentős társadalmi erővel rendelkező egyének számos más egyénnek nyújthatnak társadalmi hiteket, tehetnek ilyen egyoldalú szolgálatokat, akiknek a vizontszolgálatokra adott alkalmakkor számíthatnak. A társadalmi kapcsolat ilyen egyoldalú kezdeményezése is feltételezi azonban, hogy az érintett felek között nincs jelentős érdekellentét, legalábbis abban a vonatkozásban nincs, amelyben az egyik fél elősegíti a másik fél érdekének az érvényesülését. Ily módon nemcsak partneri társadalmi kapcsolatok kezdeményezhetők, hanem a következőkben tárgyalandó hűségi társadalmi kapcsolatok is.

A hűségi társadalmi kapcsolat olyan normatív egyenlőtlen, fölé- és alárendeltségi kapcsolat két fél között, amelyben megkülönböztethetjük a hűdíjazót és a hűdíjast, és a két fél jogosultságait és kötelezettségeit döntően az egyik fél, a hűdíjazó határozza meg. Hűségi társadalmi kapcsolat hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhat ki, ahol a hatalommal rendelkező fél lesz a hűdíjazó, a hatalmi függésben lévő fél a hűdíjas. A *hűdíjazó* hatalmánál fogva bizonyos társadalmi javakhoz, hűségi adományokhoz juttatja a *hűdíjast*, aki ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartozik. Amikor hűségi társadalmi kapcsolatról beszélünk, a társadalomtudományi irodalomban ismert fogalomról van szó, klasszikus formájában hűbéri kapcsolatnak vagy hűbéri viszonynak, mai formájában egyes szerzők által „patronus-kliens viszonynak” nevezve.²

Fentebb utaltunk arra, hogy az intézményes erkölcs a valóságban olyan, mintha tökéletlen belső fedezetű intézmény lenne; és a laza társadalmi kapcsolat a valóságban olyan, mintha tökéletlen azonossági társadalmi viszonyként is létezne. A hűségi társadalmi kapcsolat fogalmában nemcsak abból a szempontból teszünk engedményt, hogy azt valójában nem intézmény hozza létre, az elmélet engedményes szintjén mégis úgy tekintjük, mintha intézmény hozná létre; hanem abból a szempontból is, hogy valójában főleg nem együttesen kialakított szabályrendszer hozza létre, az elmélet engedményes szintjén mégis úgy tekintjük, mintha együttesen kialakított szabályrendszer hozná létre, mivel döntően a hűdíjazó által kialakított erkölcsi szabályokat a hűdíjazott egyetértően elfogadja.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a hűségi kapcsolat klasszikus formája a feudális társadalomban a hűbérur és a hűbéres közötti hűbéri kapcsolat, amely azonban – az adott kor összetett emberi viszonyainak és kapcsolatainak megfelelően – nem csupán társadalmi természetű kapcsolat volt. A feudális társadalmon belüli hűbéri

kapcsolatokkal máshol foglalkoztunk. (Farkas 2010: 276-283) Láttuk, hogy a hűbéri kapcsolatban két egymást feltételező normatív helyzetben és szerepben lévő fél, a hűbérúr és a hűbéres áll egymással szemben, amelyben a fölérendelt fél a hűbérúr, az alárendelt a hűbéres. A két személy között a hűbéri kapcsolat az ünnepélyes külsőségek között lezajló hűbéreskü révén jött létre, mindkét fél jogainak és kötelességeinek a meghatározása szempontjából. A hűbéreskü a jogszokások szerint a két személyt életük végéig tartó örök hűségre kötelezte egymás iránt. (Bloch 2002: 170, 182, 206; Weber 1987: 261-262; Mann 1986: 391) A feudális társadalomban a hűbérurak és a hűbéresek közötti kölcsönhatások szabályozása azonban részben intézményes formát öltött, és ennyiben közöttük már nemcsak a fogalmaink szerinti hűségi kapcsolatok, és nemcsak e kapcsolatoknak megfelelő kvázi-viszonyok, hanem elvileg tényszerű viszonyok, és e viszonyokon belül társadalmi viszonyok is létrejöttek.

A szóban forgó korban a hűbér vagy hűbéri adomány jellemzően földbirtok volt, amelyet hűbérbirtoknak is nevezhetünk, de hűbéri adomány lehetett különféle jogosultság is járadékok, járandóságok, vámok, adók beszedésére, és az azokkal való rendelkezésre. (Bloch 2002: 193; Weber 1987: 242-243) A hűbéri adomány fogalmának mintájára, és ezt a fogalmat tágabban értelmezve, *hűségi adománynak* nevezünk egy adott egyén által azzal a szándékkal egy másik egyén rendelkezésére bocsátott jószágot vagy jogosultságot, hogy ennek elfogadásával a másik fél hűséget vállal, azaz bizonyos vonatkozásokban általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal az előbbi elvárásainak megfelelő magatartásra.

A hatalommal rendelkező fél oldaláról nézve, a hűségi társadalmi kapcsolat kialakulásának feltétele, hogy a hatalommal rendelkező egyén szándéka szerint juttassa vagy ne juttassa hozzá a viszonylag kis erővel rendelkező egyént az általa igényelt társadalmi jószághoz, illetve az adott hűségi adományhoz. E feltételnek a teljesülése általában nyilvánvaló abban az esetben, ha az intézményes szabályok előírás szerint is szabad kezét biztosítanak e kérdésben a hatalommal rendelkező egyénnek. Valójában azonban a társadalmi intézmények akkor is létrehozhatnak olyan társadalmi képességeket, amelyek aktuálisan lehetővé teszik a hatalommal rendelkező egyén számára az önkényes döntést, ha az intézmények előírászerűen meghatározott feltételekhez kötik az adott javakhoz való hozzájutást, és a hatalommal rendelkező felet csupán e feltételek (adott szintű szakképzettség, gyakorlati idő, személyes alkalmasság stb.) megléte megállapításának a jogosultságával ruházzák fel.

A hűségi társadalmi kapcsolatok nagyrészt a modern társadalomban is kialakulnak, és a modern társadalomra is jellemzőek. A modern társadalomban például nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a jelentős vezetői állásokat; azok a felsőbb vezetők, akik érdemben döntenek arról, hogy kit neveznek ki az adott vezetői állásba, a kinevezést nagyrészt hűségi adománynak szánják, amelynek elfogadásával a kinevezendő vezető általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal a kinevezésről érdemben döntő felsőbb vezető vagy vezetők elvárásainak megfelelő magatartásra. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a kinevezésről érdemben döntő felsőbb vezetők és az alsóbb szintű vezetők között. A kinevezés hűségi adományozás jellege annál nyilvánvalóbb mindkét fél számára, minél kevésbé alkalmas a kinevezendő egyén az adott állás betöltésére, más lehetséges jelöltekhez képest. Ehhez hasonlóan, a beosztotti állásokat is el lehet osztani részben hűségi adományokként, részben hűségi kapcsolatokat kialakítva az adott állások elosztásáról érdemben döntő és az adott állásokat elfogadó egyének között. Másik példával élve, a különböző pályázati támogatások odaítéléséről érdemben döntő egyének a viszonylag kis erővel rendelkező egyének körében főleg vagy nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a pályázati támogatásokat. A pályázati támogatás hűségi adományozás jellege itt is annál

nyilvánvalóbb mindkét fél számára, minél kevésbé felel meg a támogatandó egyén az elbírálás kifejezetten megfogalmazott szempontjainak, más pályázókhoz képest.

A hűdíjazó és a hűdíjas között hosszú távú átfogó társadalmi cseréről alakul ki – kifejezett vagy hallgatóságos – megegyezés; mindkét fél szándékosan lép be egy olyan kapcsolatba, amelynek mindkét fél számára pozitív, jóllehet általában nem egyenértékű a hozadéka. Fentebb említettük, hogy a társadalmi kapcsolatban kölcsönös elvárás a felek részéről, hogy az egyik és a másik fél által kapott és nyújtott, az adott kapcsolatból eredő pozitív társadalmi hatások hosszú távon lehetőség szerint kiegyenlítsék egymást. Azonban a hűségi kapcsolatban általában jelentős egyenlőtlenség van a hűségi adomány és az ellenszolgáltatás között abból a szempontból, hogy ez milyen mértékű ráfordítással jár az egyik félnek és milyen mértékű hozamot jelent a másik fél számára. A hatalommal rendelkező hűdíjazó általában vagy gyakran viszonylag kis ráfordítással juttathatja hozzá a másik felet olyan társadalmi jószághoz (pl. vezetői álláshoz, pályázati támogatáshoz), amely a hűdíjazott számára viszonylag nagy hozamot jelent. Viszont a hűdíjasnak általában viszonylag nagy ráfordítással jár a hűségi adomány viszonzása a hűdíjazó elvárásainak általában megfelelő magatartással, amely a hűdíjazó számára ehhez képest viszonylag kis hozamot jelent. A döntő szempont a hűségi kapcsolatban, hogy e kapcsolatból következő társadalmi kölcsönhatásoknak hosszú rávon mindkét fél számára pozitív hozadékúnak kell lennie.

A hűségi kapcsolatok, illetve – ahogyan egyes szerzők nevezik – a „patrónus-kliens viszonyok” kialakulásának a megértéséhez azonban nem elegendő annak megállapítása, hogy mindkét fél számára pozitív a várható hozadéka. Figyelembe kell azt is venni, hogy hosszabb távon milyen további alternatívák adóttak mindkét fél számára érdekeik érvényesítésében. (Flap 1990: 234-235) Minél kevésbé korlátozott a hűdíjazó (patrónus) hatalmának hatóköre és minél több egyén érdekében áll, hogy a hűdíjazóhoz (patrónushoz) társuljon mint hűdíjas (kliens), annál bizonytalanabb a hűdíjas (kliens) helyzete, és annál inkább igyekszik megfelelni a hűdíjazó (patrónus) elvárásainak. A hatalommal rendelkező hűdíjazó (patrónus) ugyanis kizárhatja a hűdíjazó (patrónus) érdekeit nem megfelelően szolgáló hűdíjast (klienst) a különleges bánásmód alól. (Vö.: I. m.: 235) Ilyen körülmények között a csekély erővel rendelkező egyének körében szoros társadalmi kapcsolatok vagy partneri társadalmi kapcsolatok kialakulása kevésbé valószínű, mivel a hűségi kapcsolatoktól jelentős segítségre számíthatnak érdekeik érvényesítéséhez, míg a csekély erővel rendelkező egyének közötti társadalmi együttműködés vagy társadalmi csere eredményessége igen bizonytalan. (Vö.: Chubb 1982; idézi Flap 1990: 235-236)

Az általunk szoros kapcsolatnak és laza kapcsolatnak nevezett társadalmi kapcsolatok emlékeztethetik az olvasót Granovetter felfogására a gyenge és az erős kötésekről; ezért a következőkben röviden kitérünk az említett szerző felfogására. A gyenge és az erős kötések közötti megkülönböztetés meglehetősen homályos és többértelmű, különösen egyrészt azért, mert e fogalmak meghatározatlanok abból a szempontból, hogy a fogalmaink szerinti emberi viszonyokra vagy az emberi kapcsolatokra vonatkoznak. Másrészt azért, mert e megkülönböztetésben keveredik az adott viszony vagy kapcsolat erőssége szerinti és az adott viszony vagy kapcsolat közösségi vagy társadalmi természete szerinti lehetséges megkülönböztetés. E problémákkal összefüggésben a szóban forgó megkülönböztetés kevésbé alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára, és az empirikus szociológiai kutatásokban ennek ellenére vált széles körben használatossá. Az elsőként említett probléma általában jellemző a társadalmi hálózatelemzésre, ahogyan ezt a hálózatelemzési viszonyfogalom tárgyalásánál (Farkas 2012c) hangsúlyoztuk; a következőkben ezért a másodikként említett problémával foglalkozunk.

Az említett szerző kifejezetten a kölcsönhatások időtartama, a kötések érzelmi intenzitása, intimitása és a kölcsönösen nyújtott szolgáltatások jellege alapján különbözteti meg a gyenge és az erős kötések, illetve kapcsolatokat egymástól. (Granovetter 2008: 170) Tapasztalati szempontból nézve gyenge kötések az ismerősök között, erős kötések a barátok és a rokonok között találunk. E típusokat nem feleltethetjük meg egyértelműen az emberi viszonyok és kapcsolatok általunk megkülönböztetett típusaival, mivel megkülönböztetésük szempontjai nem fedik azokat a szempontokat, amelyek szerint mi tipizáltuk az emberi viszonyokat és az emberi kapcsolatokat. Ugyanakkor a gyenge és az erős kötések közötti megkülönböztetésre alapozó empirikus szociológiai kutatások eredményeinek értelmezését megnehezíti az is, hogy nem alakult ki egyetértés a gyenge és az erős kötések operacionalizálásáról (Angelusz–Tardos 1991: 41; Böröcz–Southworth 1995: 26-28). A fogalmak összevetésének e problémái ellenére azt mondhatjuk, hogy a jelenségek szintjén, megnyilvánulási formáikat tekintve azok a viszonyok vagy kapcsolatok, amelyeket Granovetter gyenge kötéseknek nevez, tulajdonképpen a fogalmaink szerinti társadalmi viszonyok bizonyos típusainak és a társadalmi kapcsolatoknak felelnek meg, az úgynevezett erős kötések viszont nagyjából a közösségi viszonyoknak és az érzelmi viszonyoknak, illetve a közösségi kapcsolatoknak és az érzelmi kapcsolatoknak felelnek meg.

Ezt látszik alátámasztani az is, hogy Granovetter az általa bevezetett megkülönböztetést nagyrészt párhuzamba állítja Tönnies közösség és társadalom, illetve közösségi viszony és társadalmi viszony közötti megkülönböztetésével. Egyes szerzők szoros összefüggést feltételeznek Granovetter megkülönböztetése és a klasszikus megkülönböztetés között a motívumok vonatkozásában is. E szerint a szoros kötésekhez valószínűleg a kifejező motívumok és a kifejező cselekvések, a gyenge kötésekhez az instrumentális motívumok és az instrumentális cselekvések kapcsolódnak. (Walker–Wasserman–Wellman 1994: 57-58; Lin 2001: 67) Nézetünk szerint Granovetter az általa bevezetett kifejezések, illetve e kifejezésekkel jelölt fogalmak használatával érdemben nem tesz hozzá semmit a közösségi és a társadalmi viszonyok közötti klasszikus megkülönböztetéshez (Tönnies 1983), az általa bevezetett kifejezésekkel összefüggésben azonban a szóban forgó felfogás két szempontból is félrevezető.

Granovetter egyik fő állítása, hogy bizonyos területeken a gyenge kötések bizonyulnak hatásukat tekintve erősebbeknek, így például nagyobb mértékben hozzájárulnak az állások megszerzéséhez, a jövedelmek meghatározásához. Például *Álláshoz jutás* (Getting a Job) című munkájában Granovetter azt találta, hogy informális személyes kapcsolatok voltak az elsődleges csatornák, amelyeken keresztül az egyének információkat szereztek a munkalehetőségekről és álláshoz jutottak. Ezek a kapcsolatok főleg munkakapcsolatok, illetve munkával összefüggő kapcsolatok voltak, és viszonylag ritkán baráti vagy családi kapcsolatok. (Granovetter 1974)

Az általa bevezetett elnevezések ugyanakkor azt sugallják, és a szóban forgó típusok ismertetőjegyei között kifejezetten megfogalmazva is szerepel az a szempont, hogy a gyenge és az erős kötések intenzitásukban különböznek egymástól, ahogyan azt nagyrészt más szerzők is értelmezik. (White 1992: 87-88; Burt 1992: 25-30) Bár Granovetter kifejezetten a felek egymáshoz fűződő érzelmeinek az intenzitása szempontjából különbözteti meg egymástól a gyenge és az erős kötések, mivel más szempontból nem beszél az adott kötések intenzitásáról, úgy tűnik, hogy az érzelmi intenzitás a kapcsolat általában vett intenzitását is jelenti. Granovetter előző bekezdésben említett tétele ezért meglepőnek tűnik (mármint az, hogy hatásaikat tekintve a gyengébbek erősebbek), és a szóban forgó elmélet népszerűsége részben erre vezethető vissza. Felfogásunk szerint azonban a közösségi és a társadalmi viszonyok,

illetve a közösségi és a társadalmi kapcsolatok lényegében véve nem intenzitásukban, hanem tartalmukban különböznek egymástól, és a gyenge kötések elnevezés – mint már említettük – tulajdonképpen a társadalmi viszonyok bizonyos típusaira, illetve a társadalmi kapcsolatokra vonatkozik. Az általunk bevezetett fogalmakban gondolkodva egyáltalán nem meglepő, hanem természetes, hogy a társadalmi élet szférájában a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok, azaz a „gyenge kötések” hatásai érvényesülnek. A közösségi és az érzelmi viszonyok és kapcsolatok, azaz a Granovetter szóhasználata szerinti „erős kötések” a társadalmi élet szférájában a valóságban csupán esetlegesen és kevés valószínűséggel határozzák meg a kölcsönhatásokat; tulajdonképpen annyiban, amennyiben a valóságos emberi viszonyok és kapcsolatok nem tisztán fejezik ki az emberi viszonyok és kapcsolatok általunk megkülönböztetett típusait.

Ha nem csupán a kapcsolatok érzelmi intenzitását, hanem egyáltalán a kapcsolatok intenzitását, illetve szorosságát vesszük figyelembe, nyilvánvaló, hogy a szoros (vagy erős) kapcsolatok hatásai általában véve biztosabbak és jelentősebbek, a laza (vagy gyenge) kapcsolatok hatásai bizonytalanabbak és kevésbé jelentősek. Tehát értelmetlennek tűnik olyan gyenge kapcsolatokról beszélni, amelyek hatásai általában véve jelentősebbek, mint az erős kapcsolatok hatásai. Ha a viszonyok vagy kapcsolatok közösségi vagy társadalmi természetét vesszük figyelembe, felfogásunk szerint a közösségi viszonyok és kapcsolatok elvileg a közösségi élet szférájában léteznek, és ott lehetnek hatással a kölcsönhatásokra, a társadalmi viszonyok és kapcsolatok viszont a társadalmi élet szférájában léteznek és ott lehetnek hatással a kölcsönhatásokra.³

Granovetter másik fő tétele szerint a gyenge kötések különösen abból a szempontból jelentősek, hogy hidakat képeznek az erős kötéseket tartalmazó csoportok között. A nagyobb csoportokat a gyenge kötések integrálják és nem az erősek, mivel a gyenge kötések túlnőnek a bensőséges körökön. (Granovetter 1988; Granovetter 2008) Ez a tétel nagyrészt szintén félrevezető, ha figyelembe vesszük azt, hogy a közösségi és a társadalmi viszonyok, valamint a közösségi és a társadalmi kapcsolatok elvileg az emberi élet különböző szféráiban léteznek, és alapvetően a valóságban is egymástól elkülönülten léteznek. Ha például adott két baráti társaság, amelyeken belül közösségi viszonyok és kapcsolatok léteznek, és mindkét társaságból adott egy-egy személy, akik ugyanazon a munkahelyen dolgoznak, az utóbbiak közötti társadalmi viszonyok és kapcsolatok elvileg nem (és általában a valóságban sem) teremtenek viszonyokat és kapcsolatokat a két baráti társaság között. Ismét megjegyezzük azonban, hogy a közösségi és a társadalmi viszonyok, illetve a közösségi és a társadalmi élet szférái a valóságban részben átfedik egymást. Tehát a közösségi és a társadalmi viszonyok és kapcsolatok a valóságban bizonyos mértékben összefonódhatnak egymással és részben áthathatják egymást. Az elméletben azonban egyértelmű különbségeket kell tennünk a szóban forgó viszonyok és kapcsolatok között, és ez alapján az empirikus szociológiai kutatásokban is törekednünk kell e viszonyok és kapcsolatok világos elkülönítésére.

Végül azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok ugyanazok a valóságos létezők (csupán különböző kifejezésekkel jelölve), azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok részben – társadalmiságuktól eltekintve – különböző természetűek, és a társadalmi kapcsolatok csak a társadalmi viszonyok bizonyos vonatkozásait tükrözik. Mint már említettük, szoros társadalmi kapcsolatokat azok között az egyének között találunk, akiket azonossági társadalmi viszonyok fűznek össze; a szoros társadalmi kapcsolatok tehát elvileg teljes mértékben tükrözik az azonossági társadalmi viszonyokat. Fentebb azt is említettük, hogy laza társadalmi kapcsolatok, különösen partneri társadalmi kapcsolatok viszonylag a legnagyobb

valószínűséggel olyan egyének között jöhetnek létre, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Valójában azonban az egybeesési társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között csak viszonylag ritkán jönnek létre laza társadalmi kapcsolatok. Egy adott egyént általában csupán néhány más egyénhez fűzi laza társadalmi kapcsolat, és ehhez képest azoknak az egyéneknek a köre, akikhez egybeesési társadalmi viszonyok fűzik, jóval kiterjedtebb. A társadalmi kapcsolatok, illetve ezeken belül a laza társadalmi kapcsolatok tehát az egybeesési társadalmi viszonyoknak általában már csupán igen kis hányadát tükrözik. Az ellentétes és a kényszerű társadalmi viszonyokat a társadalmi kapcsolatok elvileg egyáltalán nem tükrözik; és ha az egyének adott körében ismertek a társadalmi kapcsolatok, adott egyének között a társadalmi kapcsolatok hiánya esetén egybeesési vagy ellentétes, esetleg kényszerű társadalmi viszonyok egyaránt létezhetnek.

ZOLTÁN FARKAS

THE CONCEPT AND TYPES OF SOCIAL RELATIONSHIP

Summary: Based on our conception of social relations, in this paper we determine the concept of social relationship as distinct from the concept of social relation. Social relationship is mutual expectation and commitment between certain individuals formed by explicit or implicit agreement in a respect that they support the realization of each others' interests. From the point of view of the form of the set of norms forming the given relationships, as well as from the regulation of the commitments and the control concerning these commitments, we make a distinction between tight and loose social relationships within social relationships. Regarding normative equality or inequality, partner and allegiance social relationships are distinguished within loose social relationships.

Keywords: social relationship, tight social relationship, loose social relationship, partner social relationship, allegiance social relationship

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 40-58.
- Angelusz Róbert (szerk.) (1999): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Bloch, Marc (2002): *A feudális társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156-177.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Böröcz József – Caleb Southworth (1995): Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország 1986-1987. *Szociológiai Szemle* Vol. 5, No. 2, 25-48.
- Burt, Ronald S. (1992): *Structural Holes. The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, Cambridge
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge
- Coleman, James S. (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Cambridge, 99-127.
- Farkas Zoltán (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20899>
- Farkas Zoltán (2012a): Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás* Vol. 30, No. 4, 324-342.
- Farkas Zoltán (2012b): A társadalmi viszonyok összetevői. *Szellem és Tudomány* Vol. 3, No. 2-3, 3-16.
- Farkas Zoltán (2012c): A társadalmi viszony fogalmának értelmezései. In: Illésné Kovács Mária (szerk.): *Docere et movere*. Bölcsész- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Miskolc, 193-207.
- Farkas Zoltán (2013a): A társadalmi viszonyok meghatározó tényezői és létrehozása. *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 1, 1-15.
- Farkas Zoltán (2013b): A társadalmi viszonyok fő típusai. I. rész. *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 3, 207-223.
- Farkas Zoltán (2013c): A társadalmi viszonyok fő típusai. II. rész. *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 4, 331-350.
- Flap, Henk D. (1990): Patronage: An Institution in its Own Right. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. Walter de Gruyter, New York, 225-243.
- Freeman, Linton C. (ed.) (2008): *Social Network Analysis. Volume 4*. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore
- Granovetter, Mark (1974): *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Harvard University Press, Cambridge
- Granovetter, Mark (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő* Vol. 4, No. 3, 39-60.

- Granovetter, Mark (2008): The Strength of Weak Ties. In: Linton C. Freeman (ed.): *Social Network Analysis. Volume 4*. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, 169-189.
- Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (eds.) (1990): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. Walter de Gruyter, New York
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) (1994): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest
- Lin, Nan (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge
- Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power. Volume I : A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. Cambridge University Press, Cambridge
- Tönnies, Ferdinand (1983) *Közösség és társadalom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Utasi Ágnes (szerk.) (1991): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Walker, Michael E. – Stanley Wasserman – Barry Wellman (1994): Statistical Models for Social Support Networks. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. : Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi, 53-78.
- Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz (1994): *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- White, Harrison C. (1992): *Identity and Control. A Structural Theory of Social Action*. Princeton University Press, Princeton

JEGYZETEK

¹ Intézményen sajátos szabályrendszert értünk, a belső fedezetű intézmény és a külső fedezetű intézmény fogalmáról lásd: Farkas 2010: 18-29.

² Eredetileg a történettudományban használatos hűbéri kapcsolat, hűbérur és hűbéres kifejezéseket használtam a modern társadalmon belüli hűségi kapcsolatok, valamint az adott kapcsolatokkal egymáshoz fűzött felek jelölésére. E kifejezések azonban viszonylag könnyen félreérthetők, mivel nagyon szorosan kötődnek a hűségi kapcsolatok klasszikus formájához, ezért használom – eredetileg egy egyetemi hallgató felvetésére válaszként – a hűségi kapcsolat, a hűdíjazó és a hűdíjas kifejezéseket.

³ A közösségi élet és a társadalmi élet szférájáról lásd: Farkas 2010: 237-242.